

IRENEUSZ MILEWSKI

Uniwersytet Gdański

ORCID: 0000 0001 5743 8060

Winnica eremity Saby. Uwagi na temat Vita Hilarionis (17, 26-27) autorstwa Hieronima ze Strydonu¹

DOI: <https://doi.org/10.26142/stgd-2018-004>

Streszczenie: Tekst dotyczy krótkiego *passusu* w *Vita Hilarionis*, w którym Hieronim opisuje wizytę bohatera swego dzieła w skupiskach palestyńskich eremitów. Hieronim zestawia dwa skrajne przypadki: mnicha skąpego (którego imię celowo przemilcza) oraz mnicha szczodrego o imieniu Saba, który ugościł przybywszy częstując ich winogronami, owocem pracy całego skupiska mnichów. Hieronim podaje przy tej okazji informacje o możliwym do uzyskania zbiorze winogron. Jednakże dane te, zarówno liczba mnichów uczestniczących w opisywanym zdarzeniu jak też liczby określające szacowaną i rzeczywistą wielkość zbioru, deprecjonują wartość poznawczą przekazu. Hieronim dla ich określenia zastosował wartości topiczne.

Słowa kluczowe: Hieronim ze Strydonu, późna starożytność, monastycyzm wczesnobizantyński, gospodarka wczesnobizantyńska, hagiografia wczesnobizantyńska.

The Vineyard of Saba the Hermit. Some remarks on Vita Hilarionis (17, 26-27), by Jerome

Summary: The remarks in the text refer to a short *passus* in the *Vita Hilarionis*, in which Jerome describes visits of his protagonist to two clusters of Palestinian hermits who owned vineyards. Jerome juxtaposes two extreme instances: a mean monk (whose name he intentionally omits) and a generous monk called Saba, occasionally providing information on the forecasted harvest of grapes. However, the numbers he quotes (both in terms of the number of monks participating in the described event and of the numbers stipulating the estimated and actual size of the harvest) do reduce the cognitive value of the account. Jerome used topical values to define them.

Keywords: Jerome of Stridon, late antiquity, early Byzantine monasticism, early Byzantine economy, early Byzantine hagiography

¹ Tekst powstał w ramach prac nad projektem finansowanym przez Narodowe Centrum Nauki (UMO-2015/17/B/HS3/00135).

Wprowadzenie

Vita Hilarionis, obok *Vita Malchii*, autorstwa Hieronima ze Strydonu jest nieocenionym źródłem poznania dla kształtującego się monastycyzmu palestyńskiego. Jest on również cennym źródłem dla poznania stosunków społecznych i gospodarczych w Palestynie drugiej połowy IV wieku. Tekst ten, jak wiele dzieł hagiograficznych, nie jest jednak pozbawiony pewnych ułomności poznawczych, począwszy od anachronizmów a skończywszy na opisywaniu historii fantastycznych². Nie ważą one jednak na problematyce, jaką zamierzamy poruszyć w poniższym tekście. Chcemy tu przyrzeć się manierze nagminnego przytaczania w relacji uczonego męża ze Strydonu pewnych cyfr oraz liczb. Moje uwagi odnoszą się zaledwie do krótkiego passusu w *Vita Hilarionis*, w którym Hieronim opisuje wizytę bohatera swego dzieła w palestyńskich skupiskach mniszych posiadających własne winnice³. Hieronim zestawia w swej relacji dwa skrajne przypadki⁴: mnicha skąpego (którego imię celowo przemilcza) oraz mnicha szczodrego o imieniu Saba. Podaje przy tej okazji informacje o możliwej do uzyskaniu wysokości zbioru. Dane te będą przedmiotem bliższej analizy.

1. *Vita Hilarionis* Hieronima ze Strydonu: autor i jego dzieło.

Autor interesującej nas relacji należy do najpoczytniejszych i najpłodniejszych łacińskich autorów chrześcijańskich schyłku antyku. Hieronim urodził się w dalmackim Strydonie, między 331 a 347 rokiem⁵. Odebrał gruntowne wykształcenie w Rzymie (dokąd przybył najprawdopodobniej około 360 roku), udał się on do Galii, do Augusta Treverorum, gdzie spędził kolejne lata. Najprawdopodobniej w 373 lub 377 roku Hieronim wyruszył na Wschód, poprzez prowincje bałkańskie oraz *Asia minor* docierając do Antiochii, gdzie po krótkim okresie ascezy

² M. van Uytvanghe, *Heiligenverehrung II (Hagiographie)*, „Realllexikon für Antike und Christentum” 14 (1988), s. 150–183. Por. także D. Nahmer, *Die lateinischen Heiligenvita. Eine Einführung in die lateinische Hagiographie*, Darmstadt 1994; G. Huber-Rebenich, *Hagiographic Fiction as Entertainment*, w: *Latin Fiction. The Latin Novel in Context*, red. H. Hofmann, London 1999, s. 187–212; F. Graus, *Hagiographische Schriften als Quellen der „profanen” Geschichte*, w: *Ausgewählte Aufsätze*, red. F. Frantisek, Stuttgart 2002, s. 29–49; T. Pratsch, *Der hagiographische Topos. Griechische Heiligenviten in mittelbyzantinischer Zeit*, Berlin – New York 2005 (całość).

³ Wspominane w relacji Hieronima skupiska mnisze należałyby w zasadzie określać jako eremickie, mówimy wszak o połowie IV wieku. Ich życie nie normowała jeszcze żadna reguła, por. F. Morard, *Monachos, Moine. Histoire du terme grec jusqu’au 4e siècle*, „Freiburger Zeitschrift für Philosophie und Theologie” 20 (1973), s. 332–411; E. A. Judge, *The Earliest Use of Monachos for ‘Monk’* (P. Coll. Youtie 77) and the *Origins of Monasticism*, „Jahrbuch für Antike und Christentum” 20 (1977), s. 72–89.

⁴ Na temat toposu zestawiania w tekstach hagiograficznych dwóch skrajnych przypadków por. C.F. Altman, *Two Types of Opposition and the Structure of Latin Saints Lives*, „Medievalia et Humanistica” 6 (1975), s. 1–11.

⁵ Na temat chronologii narodzin Hieronima por. P. Jay, *Sur la Date de Naissance de Saint Jérôme*, „Revue des Etudes Latines” 51 (1973), s. 262–80; A.D. Booth, *The Date of Jerome’s Birth*, „Phoenix” 33 (1979), s. 346–353; J.N.D. Kelly, *Hieronim. Życie, pisma, spory*, Warszawa 2003, s. 7.

na pustyni Chalkis, przyjął święcenia kapłańskie. Na początku lat osiemdziesiątych IV wieku Hieronim powraca do Rzymu, gdzie staje się zaufanym współpracownikiem biskupa Damazego (lata 382-384). Po jego śmierci opuszcza Rzym i powraca na Wschód, aby w 388 roku osiąść na stałe w okolicy palestyńskiego Betlejem, gdzie umiera około 420 roku⁶. Hieronim pozostawił po sobie olbrzymią spuściznę literacką. Uczony mąż był nie tylko tłumaczem Pisma Świętego (*Vulgata*), lecz przede wszystkim autorem licznych komentarzy biblijnych, dialogów teologicznych (choćby *Contra Rifinum*, *Contra Joannem*, *Contra Pelagiae*), listów, tekstów o charakterze historiograficznym (*De viris illustribus*; *Chronicon*) oraz dzieł hagiograficznych (*Vitae monachorum*). Wśród tych ostatnich, obok *Vita Pauli* oraz *Vita Malchi*, poczesne miejsce zajmuje *Vita Hilarionis*, tekst powstały w latach 386-390⁷. Hieronim opisuje w nim koleje życia sławnego eremity żyjącego w latach 293 – 371, jednego z twórców palestyńskiego monastycyzmu⁸. Wedle wszelkich reguł gatunku Hieronim opisał w swym dziele najważniejsze fakty z życia swego bohatera, wymodlone przez niego cuda oraz szeroko rozumianą działalność dydaktyczną i misyjną. Na marginesie tych relacji Hieronim podaje również szereg informacji dotyczących społeczeństwa i gospodarki wschodnich prowincji w IV wieku⁹. Wspomniane teksty hagiograficzne dostarczają również wiele cennych danych topograficznych dla prowincji wschodniorzymskich¹⁰.

⁶ Na temat chronologii życia Hieronima por. B. Altaner, A. Stuiber, *Patrologia. Życie, pisma i nauka Ojców Kościoła*, Warszawa 1990, s. 519-530; J.N.D. Kelly, *dz. cyt.*, s. 7. Na temat ostatniej podróży Hieronima por. H. Sivan, *On the way to Bethlehem. Mary between Jerome and John of Jerusalem*, w: *The Power of Religion in Late Antiquity*, red. A. Cain, N. Lenski, Farnham 2009, s. 369-381.

⁷ Por. P. Nautin, *L'activité littéraire de Jérôme de 387 à 392*, „Revue de Théologie et de Philosophie” 115 (1983), s. 247-59; B. Degórski, *Święty Hieronim i jego „Żywoły” mnichów*, w: *Duchowość starożytnego monastycyzmu. Materiały z międzynarodowej Sesji naukowej*, Kraków – Tyniec 16-19.11.1994, pod red. M. Starowieyskiego, Kraków 1995, s. 87-113.

⁸ E. Coleiro, *St. Jerome s Lives of the Hermits*, „Vigiliae Christianae” 11 (1957), s. 161-178; M. Fuhrman, *Die Mönchgeschichten des Hieronymus, Formexperimente in erzählender Literatur*, w: *Christianisme et formes littéraires de l'antiquité tardive*, red. F. Furman, Genève 1977, s. 41-100; H. Kech, *Hagiographie als christliche Unterhaltungsliteratur. Studien zum Phänomen des Erbaulichen anhand der Mönchsviten des hl. Hieronymus*, Göttingen 1977, 49 – 116; B. Kötting, *Heiligkeit und Heiligentypen in den ersten christlichen Jahrhunderten*, „Münsterche Beiträge zur Theologie” 54 (1988), s. 43-60; A.A.R. Bastiaensen, *Jérôme Hagiographe*, w: *Hagiographies. Histoire internationale de la littérature hagiographique latine et vernaculaire en Occident des origines à 1550*, red. G. Philippart, Turnhout, 1994, s. 97-124; J.N.D. Kelly, *dz. cyt.*, s. 198-200; D.J. Chitty, *A pustynia stała się miastem... Wprowadzenie do dziejów monastycyzmu w Egipcie i Palestynie pod panowaniem chrześcijańskim*, Kraków 2008, s. 245.

⁹ T.D. Barnes, *Hagiography and Roman History*, Tübingen 2010, s. 192 nn.

¹⁰ I. Opelt, *Des Hieronymus Heiligenbiographien als Quellen der historischen Topographie des östlichen Mittelmeerraumes*, „Römische Quartalschrift” 74 (1979), s. 145-77; F. Millar, *Jerome and Palestine*, „Scripta Classica Israelica” 29 (2010), s. 59-79.

2. Winnica eremity Saby

Hieronim opisując koleje żywota Hilariona, relacjonuje również jego podróże po wschodnich prowincjach Cesarstwa. Pewnego razu bohater jego dzieła postanowił odwiedzić skupiska palestyńskich mnichów, a jego kompani namówili go, aby udać się również do eremity, który znany był ze skąpstwa. Po „dziesięciu dniach” wędrówki Hilarion i towarzyszący mu mnisi dotarli wreszcie do wspomnianego eremity, ten zaś nie chcąc dopuścić wędrowców do swej winnicy, postawił na straży współbraci, którzy przepędzili towarzyszy Hilariona rzucając w nich kamieniami, bryłami ziemi a wreszcie nawet strzelając z proc. Przegnani wędrowcy udali się do kolejnego skupiska eremitów, które również posiadało małą winnicę. Tu jednak Hilarion i jego towarzysze (jak twierdzi Hieronim w liczbie „nie mniej jak trzy tysiące”, co jest zupełnie nieprawdopodobne) zostali serdecznie podjęci przez gospodarzy. Jak się okazało, zaowocowało to wymiernym skutkiem. Gospodarz winnicy i najstarszy z miejscowych eremitów Saba, jeszcze przed przybyciem Hilariona oraz jego towarzyszy, szacował przyszłe zbiory na 100 *lagenae* (a więc na około 300 litrów)¹¹. Kiedy jednak doszło już do zbiorów, mimo wspomnianego poczęstunku (w którym miało uczestniczyć „nie mniej jak trzy tysiące braci”), zebrano aż trzysta *lagenae* (około 900 litrów), a więc trzy razy więcej winogron niż prognozowano. W tekście nie podano żadnych informacji pozwalających określić wielkości winnicy. Natomiast, co w tym przypadku nie dziwi, skąpy brat, który odmówił wędrowcom poczęstunku, zebrał znacznie mniej winogron niż zazwyczaj.

Tyle relacja Hieronima. Jaka jest jej wartość poznawcza? Pomijamy oczywiście jej dydaktyczną wymowę, swego rodzaju cudowne rozmnożenie plonów wskutek okazanej gościnności przez eremitów skupionych wokół Saby. Uwagę czytelnika przykuwają natomiast pojawiające się w tym krótkim przekazie cyfry i liczby, a mianowicie nagromadzenie wielokrotności cyfr 1 oraz 3. Nie jest to przypadek, a problem nie dotyczy tylko przekazu Hieronima. Zastosowanie wspomnianych danych to nie tylko przypadłość literatury starochrześcijańskiej, lecz jedna z cech greckiej manieri językowej charakteryzującej się przytaczaniem danych z wykorzystaniem w większości przypadków tych samych, powtarzalnych cyfr i liczb¹². Jak na tym tle wyglądają inne cyfry i liczby przytaczane w analizowanym dziele Hieronima? Co oczywiste stosuje on różnorakie wartości, najczęściej jednak posługuje się cyfrą „trzy”. Opisując kolejne wydarzenia z życia Hilariona mówi więc o trzech dniach (w znaczeniu: „trzy dni później”¹³), „po trzech dniach wędrówki”¹⁴, „po trzydziestu

¹¹ Hieronymus, *Vita Hilarionis* 17, 26–27.

¹² R. Mehrlein, *Drei*, w: „Reallexikon für Antike und Christentum” 4 (1959), s. 269-310.

¹³ Hieronymus, *Vita Hilarionis* 3, 5; 28,38.

¹⁴ *Tamże* 20, 30. W tym miejscu swego dzieła Hieronim podaje informacje na temat długość wędrówek Hilariona po Egipcie: z Peluzjum do twierdzy Thaubastum („trzy dni drogi”), skąd po kolejnych trzech dniach wędrówki Hilarion dotarł do twierdzy Babilon (położonej na przeciwległym brzegu Memfis), by wreszcie po kolejnych trzech dniach wędrówki dotrzeć do „wysokiej góry”, do Góry Kolzim, znajdującej się 160 kilometrów od wspomnianej powyżej twierdzy Babilon. Innymi słowy

dniach”¹⁵, „trzy lata”¹⁶, „troje dzieci”¹⁷ lub też o nakreśleniu „trzech znaków krzyża”¹⁸. Równie często Hieronim stosuje liczbę „dziesięć”, chociażby na określenie przedziałów czasowych (10 dni¹⁹, 10 miesięcy²⁰, 10 lat²¹), wartości (10 funtów złota²²) lub też ilości (10 tysięcy ludzi²³). Podobnie rzecz ma się również w przypadku wczesnobizantyńskiej greckiej literatury hagiograficznej. Większość podawanych tam sum pieniężnych (cen i płac) określone są cyframi 1 i 3 oraz liczbą 10²⁴.

Skąd więc wzięło się umiłowanie Hieronima do tak częstego, żeby nie powiedzieć, że nagminnego stosowania cyfry 3 oraz pokrewnych jej liczb? Wydaje się, że można w tej mierze zaproponować dwa wytłumaczenia. Nie wykluczone, że Hieronim oparł swój *Vita Hilarionis* na niedochowanym do naszych czasów krótkim liście na jego cześć autorstwa Epifaniusza z Salaminy. Wspomina o nim już na początku swego dzieła. Oczywiście wykluczyć tego nie można (choćby nawet tylko częściowego zapożyczenia), wątpię jednak, aby Hieronim, jeden z głównych adwersarzy Epifaniusza, oparł swój tekst na relacji biskupa cypryjskiej Salaminy, z którym uczonemu mężowi spod Betlejem z wielu względów nie było „po drodze” i pewnie jakiegokolwiek zapożyczenia natychmiast zostałyby wytknięte Hieronimowi, wszak tego typu teksty były już wówczas bardzo popularne, krążyły pomiędzy czytelnikami w coraz liczniejszych kopiach. Poza tym, jak twierdzi nasz autor, list Epifaniusza był powszechnie znany, „był krótki”²⁵ i „zawierał ogólniki” na temat Hilariona. Hieronim stwierdza więc: „czym innym jest chwalić zmarłego, używając ogólników, a czymś innym szczegółowo opisać cnoty zmarłego” i jak dopowiada, kontynuując dzieło zapoczątkowane przez Epifaniusza, przystępuje on do szczegółowego opisanie Żywota mnicha Hilariona²⁶. Powinniśmy również pamiętać, że u schyłku antyku krążyły także inne relacje na temat Hilariona, których próżno by szukać w dzie-

starzec musiałby przebyć dziennie ponad 53 kilometry pustynią, co jest raczej mało prawdopodobne.

¹⁵ *Tamże* 30,42.

¹⁶ *Tamże* 5, 11; 21,31; 22,32; 27,38.

¹⁷ *Tamże* 8, 14.

¹⁸ *Tamże* 29,40.

¹⁹ *Tamże* 17, 26.

²⁰ *Tamże* 32,46.

²¹ *Tamże* 9, 15 (niewidoma od dziesięciu lat).

²² *Tamże* 13, 22 (zapłata za wyleczenie z ciężkiej choroby).

²³ *Tamże* 20, 30.

²⁴ Uwagi w tej mierze, por. I. Milewski, *Löhne und Preise in den frühbyzantinischen hagiographischen Texten. Überlegungen zur Glaubwürdigkeit einer Quellengruppe* (w druku). Por. także G. Ostrogorsky, *Löhne und Preise in Byzanz*, „Byzantische Zeitschrift” 23 (1932), s. 293-333.

²⁵ Hieronymus, *Vita Hilarionis* 1,1. Tego typu stwierdzeniom również nie można wierzyć, co potwierdza już choćby objętość kilku listów konsolacyjnych autorstwa Hieronima, por. Ch. Krumeich, *Hieronymus und die christlichen feminae clarissimae*, Bonn 1993, s. 80-91, 101-107; G. Diselkamp, *Christiani senatus lumina. Zum Anteil römischer Frauen der Oberschicht im 4. und 5. Jahrhundert an der Christianisierung der römischen Senatsaristokratie*, Bodenheim 1997, s. 126-128, 135 – 137; A. Cain, Jerome’s „*Epitaphium Paulae*”. *Hagiography, Pilgrimage, and the Cult of Saint Paula*, „Journal of Early Christian Studies” 18 (2010), s. 105-139.

²⁶ Hieronymus, *Vita Hilarionis* 1, 1 (tł. B. Degórski).

le Hieronima. Mam tu na myśli chociażby relację Hermiasza Sozomena, którego przodkowie pochodzili z południowej Palestyny (okolice Gazy), gdzie długo utrzymywała się legenda świętego męża i twórcy palestyńskiego monastycyzmu²⁷.

Próbując dociec skąd wzięła się u Hieronima maniera używania pewnych cyfr oraz liczb (1,3,10,30,100 itd.), bardziej zasadnym wydaje się drugie wytłumaczenie, a mianowicie, że Hieronim jako człowiek kultury łacińskiej, przebywając przez kilka dziesięcioleci na Wschodzie przejął i zaszczepił w swych pismach grecką manierę językową. Pod tym względem nie byłby on wyjątkiem. Analogicznie sytuacja kształtuje się również w przypadku pism Jana Kasjana dotyczących krzepnącego monastycyzmu na Wschodzie²⁸. Kasjan co prawda pisał swe teksty z myślą o łacińskojęzycznym odbiorcy, ale przytaczał relacje powstałe w greckim kręgu kulturowym, opowieści „skrojone” dla tamtejszego odbiorcy.

Zakończenie

Analizowana relacja potwierdza zasadność stwierdzenia o konieczności bardzo ostrożnego korzystania z tekstów hagiograficznych w badaniach nad gospodarką i społeczeństwem późnego Cesarstwa Rzymskiego. Przypadek zrelacjonowany przez Hieronima w *Vita Hilarionis* z jednej strony obrazuje oczywiste przywiązanie do pewnej manieri językowej, z drugiej zaś, co ważniejsze, pozwala powątpiewać w zasadność przytaczanych relacji, w których pojawiają się powtarzalne cyfry i liczby, przy pomocy których zostały określone przedziały czasowe, liczba osób, wielkości pól bądź też sumy pieniężne. Ta uwaga znacznie pomniejsza walory poznawcze tekstów hagiograficznych, szczególnie tych powstałych na Wschodzie. Uwaga ta również, co gorsza, tyczy się całej historiografii greckiej poczynając od Herodota i Tukidydesa a skończywszy na Prokopiuszu z Cezarei, którzy relacjonując wydarzenia historyczne, także te najbardziej znane, stanowiące element naszej tożsamości kulturowej, przytaczają dla swych ustaleń powtarzalne cyfry (a mianowicie: 1 i 3) oraz liczby (10, 30, 100, 300, 1000, 3000, 10 000, 30 000). W identyczny więc sposób określone są sumy pieniężne, przedziały czasowe (ilości dni, miesiące i lat), liczba osób uczestniczących w konkretnym zdarzeniu, liczebność armii, liczba poległych, liczba gwardzistów, liczba wziętych jeńców, itp²⁹. Z czego to wynika?

²⁷ Sozomen w wielu miejscach swego dzieła wspomina o Hilarionie, por. idem, *Historia ecclesiastica* III, 14; V, 10 i 15, „Patrologia Graeca” 67.

²⁸ Por. Joannes Cassianus, *De institutis coenobiorum* IV, 14, „Patrologia Latina” 49. Por. także I. Milewski, *Panis et vinum. Einige Bemerkungen zu den Lebensmittelpreisen und Ernährungsgewohnheiten des spätantiken Menschen bei den griechischen und lateinischen Kirchenväter*, w: *W kręgu antycznej politei. Księga Jubileuszowa ofiarowana profesorowi Janowi Ilukowi*, red. W. Gajewski, I. Milewski, Gdańsk 2017, s. 265.

²⁹ Por. chociażby D. Fehling, *Die Quellenangaben bei Herodot. Studien zur Erzählkunst Herodots*, Berlin- New York 1971, s. 155-167; C. Rubicam, *Qualification of Numerals in Thucydides*, „American Journal of Ancient History” 4 (1979), s. 77 – 95; K. Ruffing, 300 [w:] *Herodots Quellen-die Quellen Herodots*, red. B. Dunsch, K. Ruffing, Wiesbaden 2013, s. 201-221; C. Whately, *Some Observations on Procopius' Use of Numbers in Descriptions of Combat in Wars Books 1-7*, „Phoenix” 69 (2015), s.

Przypuszczam, że najczęściej z niewiedzy autorów konkretnej relacji oraz chęci podania „akuratnej” cyfry bądź liczby dla określenia pewnych ilości lub wartości. Nie inaczej jest również w *Vita Hilarionis*. Niestety pozwala to jednak powątpiewać w wartość poznawczą danych liczbowych pojawiających się we wczesnobizantyńskich tekstach hagiograficznych, także w analizowanym powyżej *passusie*. Podane przez Hieronima liczby (zarówno liczba mnichów uczestniczących w zdarzeniu jak też liczby określające wielkość zbioru) deprecjonują wartość poznawczą tego przekazu. Analizowany tekst ma jednak pewną wartość dydaktyczną. Szczodrość wobec bliźniego zostanie nagrodzona, natomiast skąpstwo, pomijając niecnosć takiego zachowania, nie popłaca. W tego typu opowieści obfitują teksty hagiograficzne, a przekazane na ich marginesie informacje dotyczące kwestii gospodarczych, ich wiarygodność, była dla autorów tych relacji, kwestią drugorzędną. Nie znaczy to jednak, że tego typu informacje zupełnie nie przystają do rzeczywistości. Należy tylko pamiętać, że danych tych często nie można traktować dosłownie.

Literatura

1. Źródła:

Hieronymus, *Vita Hilarionis*, w: „Patrologia Latina” 23, col. 29-54.

Joannes Cassianus, *De institutis coenobiorum*, w: “Patrologia Latina” 49, col. 53-477.

Sozomenus, *Historia ecclesiastica*, w: “Patrologia Graeca” 67, col. 843-1131.

2. Opracowania:

Altaner, B., Stuibler A., *Patrologia. Życie, pisma i nauka Ojców Kościoła*, Warszawa 1990.

Altman, C.F., *Two Types of Opposition and the Structure of Latin Saints Lives*, “*Medievalia et Humanistica*” 6 (1975), s. 1-11.

Barnes, T.D., *Hagiography and Roman History*, Tübingen 2010.

Bastiaensen, A.A.R., *Jérôme Hagiographe*, w: *Hagiographies. Histoire internationale de la littérature hagiographique latine et vernaculaire en Occident des origines à 1550*, red. G. Philippart, Turnhout, 1994, s. 97-124.

Booth, A.D., *The Date of Jerome's Birth*, „*Phoenix*” 33 (1979), s. 346-353.

Chitty, D.J., *A pustynia stała się miastem... Wprowadzenie do dziejów monastycyzmu w Egipcie i Palestynie pod panowaniem chrześcijańskim*, Kraków 2008.

Cain, A., *Jerome's „Epitaphium Paulae”*. *Hagiography, Pilgrimage, and the Cult of Saint Paula*, „*Journal of Early Christian Studies*” 18 (2010), s. 105-139.

Coleiro, E., *St. Jerome s Lives of the Hermits*, “*Vigiliae Christianae*” 11 (1957), s. 161-178

Degórski, B., *Święty Hieronim i jego „Żywoty” mnichów*, w: *Duchowość starożytnego monastycyzmu. Materiały z międzynarodowej Sesji naukowej*, Kraków-Tyniec 16-19.11.1994, pod red. M. Starowieyskiego, Kraków 1995, s. 87-113.

Diselkamp, G., *Christiani senatus lumina. Zum Anteil römischer Frauen der Oberschicht im 4. und 5. J. ahrhundert an der Christianisierung der römischen Senatsaristokratie*, Bodenheim 1997.

Fehling, D., *Die Quellenangaben bei Herodot. Studien zur Erzählkunst Herodots*, Berlin- New York 1971.

Fuhrman, M., *Die Mönchgeschichten des Hieronymus, Formexperimente in erzählender Literatur*, w: *Christianisme et formes littéraires del'antiquité tardive*, red. F. Furman,, Genève 1977, s. 41-100.

- Graus, F., *Hagiographische Schriften als Quellen der „profanen“ Geschichte*, w: *Ausgewählte Aufsätze*, red. F. Frantisek, Stuttgart 2002, s. 29 – 49.
- Huber-Rebenich, G., *Hagiographic Fiction as Entertainment*, w: *Latin Fiction. The Latin Novel in Context*, red. H. Hofmann, London 1999, s. 187–212.
- Jay, P., *Sur la Date de Naissance de Saint Jérôme*, „Revue des Etudes Latines” 51 (1973), s. 262–80.
- Judge, E.A., *The Earliest Use of Monachos for ‘Monk’ (P. Coll. Youtie 77) and the Origins of Monasticism*, „Jahrbuch für Antike und Christentum” 20 (1977), s. 72–89.
- Kech, H., *Hagiographie als christliche Unterhaltungsliteratur. Studien zum Phänomen des Erbaulichen anhand der Mönchsviten des hl. Hieronymus*, Göttingen 1977.
- Kelly, J.N.D., *Hieronim. Życie, pisma, spory*, Warszawa 2003.
- Kötting, B., *Heiligkeit und Heiligentypen in den ersten christlichen Jahrhunderten*, „Münsterche Beiträge zur Theologie” 54 (1988), s. 43-60.
- Krumeich, Ch., *Hieronymus und die christlichen feminae clarissimae*, Bonn 1993.
- Mehrlein, R., *Drei*, w: „Reallexikon für Antike und Christentum” 4 (1959), s. 269-310.
- Milewski, I., *Löhne und Preise in den frühbyzantinischen hagiographischen Texten. Überlegungen zur Glaubwürdigkeit einer Quellengruppe* (w druku).
- Milewski, I., *Panis et vinum. Einige Bemerkungen zu den Lebensmittelpreisen und Ernährungsgewohnheiten des spätantiken Menschen bei den griechischen und lateinischen Kirchenvätern*, w: *W kręgu antycznej politei. Księga Jubileuszowa ofiarowana profesorowi Janowi Ilukowi*, red. W. Gajewski, I. Milewski, Gdańsk 2017, s. 262-275.
- Millar, F., *Jerome and Palestine*, „Scripta Classica Israelica” 29 (2010), s. 59–79.
- Morard, F., *Monachos, Moine. Histoire du terme grec jusqu’au 4e siècle*, „Freiburger Zeitschrift für Philosophie und Theologie” 20 (1973), s. 332–411.
- Nahmer, D., *Die lateinischen Heiligenvita. Eine Einführung in die lateinische Hagiographie*, Darmstadt 1994.
- Nautin, P., *L’activité littéraire de Jérôme de 387 à 392*, „Revue de Théologie et de Philosophie” 115 (1983), s. 247–59.
- Opelt, I., *Des Hieronymus Heiligenbiographien als Quellen der historischen Topographie des östlichen Mittelmeerraumes*, „Römische Quartalschrift” 74 (1979), s. 145–77.
- Ostrogorsky, G., *Löhne und Preise in Byzanz*, „Byzantische Zeitschrift” 23 (1932), s. 293-333.
- Pratsch, T., *Der hagiographische Topos. Griechische Heiligenviten in mittelbyzantinischer Zeit*, Berlin-New York 2005.
- Rubicam, C., *Qualification of Numerals in Thucydides*, „American Journal of Ancient History” 4 (1979), s. 77–95.
- Ruffing, K., 300, w: *Herodots Quellen—die Quellen Herodots*, red. B. Dunsch, K. Ruffing, Wiesbaden 2013, s. 201-221.
- Sivan, H., *On the way to Bethlehem. Mary between Jerome and John of Jerusalem*, w: *The Power of Religion in Late Antiquity*, red. A. Cain, N. Lenski, Farnham 2009, s. 369-381.
- Uytfanghe, M., *Heiligenverehrung II (Hagiographie)*, „Reallexikon für Antike und Christentum” 14 (1988), s. 150-183.
- Whately, C., *Some Observations on Procopius’ Use of Numbers in Descriptions of Combat in Wars Books 1-7*, „Phoenix” 69 (2015), s. 395–396.